

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Коваленко Наталії Леонідівни «Соціально-економічний та культурний розвиток українського села наприкінці 1943 – першої половини 1953 рр. (на матеріалах Житомирської області)», подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Одним із важливих завдань сучасної вітчизняної історичної науки є об'єктивне і комплексне дослідження на основі нових концептуальних зasad історії України 40-х – 50-х рр. ХХ ст. У контексті цього особливе значення має проблематика, що стосується ліквідації наслідків війни й соціально-економічних та культурних процесів в українському селі в післявоєнний період. Адже, незважаючи на те, що у вітчизняній історіографії в умовах незалежної України з'явилася низка вагомих праць, присвячених означеним проблемам, багато їх сегментів і аспектів ще залишаються малодослідженими як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівні. Іншим важливим чинником актуалізації вказаної проблематики є її практичний, зокрема суспільно-політичний аспект, оскільки вивчення процесів, що відбувалися в економічній, соціальній і культурній сферах українського села в означений період дає можливість на сучасному етапі при формуванні державної політики, спрямованої на реалізацію соціально-економічних і культурних перетворень на селі, використати все те, що було позитивним у радянську добу та врахувати недоліки і помилки, допущені тодішньою владою. З огляду на зазначене, звернення Н. Л. Коваленко до дослідження даної теми є цілком виправданим й заслуговує позитивної оцінки.

Дисерантка належним чином обґрунтувала актуальність дослідження та окреслила його об'єкт, предмет, хронологічні й територіальні межі, аргументовано визначила мету й дослідницькі завдання, наукову новизну та

практичне значення отриманих результатів. Концепція дисертаційного дослідження відповідає меті та дослідницьким завданням. Композиційно робота складається з чотирьох розділів, зміст яких розкриває порушені автором проблеми.

У *першому* розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» авторка відобразила основні тенденції в історіографії досліджуваної теми, загалом об'єктивно охарактеризувала праці радянських, сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників, в яких прямо або фрагментарно чи на дотичному рівні висвітлені питання, які є предметом дослідження в дисертаційній роботі. У розглянутому масиві літератури виокремлено ті нечисленні праці, в яких розглядаються окремі аспекти соціально-економічної та культурної історії села Житомирської області кінця 1943 – першої половини 1953 рр. Історіографічний огляд дав підстави автору зробити висновок про відсутність спеціальних праць, в яких би комплексно досліджувалася тема, що є предметом даної дисертаційної роботи, й обґрунтувати необхідність проведення такого дослідження, визначити мету та дослідницькі завдання для її досягнення.

Заслуговує позитивної оцінки залучення дослідницею великого масиву архівних та оприлюднених джерел, значну частину яких вперше введено до наукового обігу, проведена нею експертна оцінка їх видів та інформаційного наповнення. Зокрема, у процесі підготовки дисертації автором опрацьовано й використано документи 153 справ із 27 фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Житомирської області, опубліковані документи і матеріали 15 документальних і 6 статистичних збірок, 6 найменувань періодичних видань досліджуваного хронологічного періоду, опубліковані та записані спогади свідків тогочасних подій. Класифікуючи та здійснюючи характеристику залучених у дисертації письмових джерел (підрозділ 1.2) Н. Л. Коваленко спирається на апробований у вітчизняному джерелознавстві класичний підхід, уникаючи

при цьому хибного шляху, коли за одиницю аналізу беруться не власне історичні документи, а середовище їх зберігання – архівні фонди чи тематичні або інші збірники. Продуктивності авторському аналізу емпіричної основи дослідження додає її структурування з виділенням : джерел офіційного походження (програмних і законодавчих актів та директивних документів; актів регіональних і місцевих органів), статистичних джерел; документів особового походження (мемуарів та усних джерел); матеріалів періодичних видань. Використання такого різнопланового комплексу джерел дозволило дослідниці вирішити дослідницькі завдання та досягти задекларованої мети.

Практичне спрямування має підрозділ 1.3 дисертації («Методологічні засади дослідження та понятійний апарат») в якому авторка зазначає фундаментальні наукові принципи своєї праці, аналізує використаний методичний інструментарій, власні дослідницькі підходи, пояснює зміст і значення використаних ключових термінів і синтезованих понять. З огляду на завдання об'єктивного, всебічного й комплексного аналізу процесів, що відбувалися в українському, й зокрема житомирському, селі та його соціумі в кінці 1943 – першій половині 1953 рр., схвалення заслуговує реалізований дослідницею евристичний підхід за якого дослідниця уникає надмірної політизації історичного викладу використовуючи при цьому макро-, мезо- та мікрорівні аналізу проблеми.

Предметна сфера другого розділу дисертації («Характерні риси розвитку сільського господарства області в кінці 1943 – на початку 1950-х рр.») охоплює аналіз стану сільського господарства Житомирської області в післяокупаційні роки та на початку 50-х років в умовах «пізнього сталінізму». Зокрема, у матеріалі підрозділу 2.1 («Основні напрямки відбудовчих процесів в аграрному секторі економіки області в період з кінця 1943–1945 рр.») йдеться про організацію відбудовних робіт і виробничих процесів у сільськогосподарській галузі області в період після визволення від нацистських окупантів. Досліджуючи цей аспект на основі залучення

широкого кола літературних й архівних та статистичних джерел, що раніше не заликалися до наукового обігу, здобувачка більш повно, у порівнянні з попередніми дослідженнями, проаналізувала ці процеси, схарактеризувала проблеми і результати відбудови і функціонування сільського господарства області в постокупаційну добу, аргументовано довела, що найдієвішим способом відновлення матеріально-технічної бази аграрної сфери був метод народної будови. У ході дослідження автором з'ясовані основні принципи та засади податкової й заготівельної політики держави на селі в кінці 1943–1945 рр., їх негативні наслідки для селянства.

У підрозділі 2.2 («Села Житомирщини в період голоду 1946–1947 рр.») спираючись на значний історіографічний доробок і різноманітну джерельну базу дисерантка аналізує комплекс причин виникнення третього радянського голоду, доводить, що визначальною його причиною була централізована командно-примусова компартійно-державна політика хлібозаготівель, котра вимагала виконання непосильних для колгоспів, радгоспів і селянських господарств планів поставок сільськогосподарської продукції, насамперед хлібопродуктів, здійснення яких супроводжувалося засобами адміністративного й фізичного репресивного тиску аж до притягнення до кримінальної відповідальності. Дослідниця аргументовано описує економічне і соціальне становище селянства Житомирщини у цей драматичний, трагічний і складний період, медико-санітарні та демографічні наслідки голоду для сільського соціуму регіону.

У підрозділі 2.3 («Особливості функціонування колгоспної системи в 1948 р. – першій половині 1953 рр.») у контексті процесів, що відбувалися в аграрній сфері республіки, авторка проаналізувала особливості функціонування колгоспної системи в Житомирській області в означений період, форми і методи партійно-державного керівництва колгоспами та організації сільськогосподарського виробництва, розкрила причини кризових явищ в аграрному секторі, охарактеризувала систему методів політичного, економічного і позаекономічного примусу селян у процесі колгоспного

виробництва, дала оцінку результатів господарювання як в рослинницькій і тваринницькій підгалузях, так і в цілому в сільськогосподарській галузі області та проведених державою структурних змін в системі функціонування колгоспів.

Позитивної оцінки заслуговують матеріали третього розділу дисертації («Стан соціально-побутової сфери села») в якому проаналізовано й оцінено стан житлово-побутових умов та медичного обслуговування сільського населення Житомирщини в післявоєнний період, охарактеризовано соціальну політику держави щодо селянства та його становище в період «пізнього сталінізму».

У підрозділі 3.1 («Житлово-побутові умови мешканців сіл Житомирської області») наголошується, що у справі відновлення соціально-побутової сфери села зусилля, насамперед спрямовувалися на відбудову житла. Однак, через відсутність у колгоспів і селян коштів і будівельних матеріалів обсяги і темпи були далекими від реальних потреб, а відновлення втраченого житла залишалося здебільшого особистою справою селян. Залучені авторкою статистичні показники наочно підтверджують зазначені вище проблеми та засвідчують невиконання в повному обсязі програми повоєнної відбудови сільського житлового фонду.

Проведений у підрозділі аналіз стану справ щодо розвитку сільської мережі торгівельних і побутових закладів дав підстави автору зробити висновок, що за відсутності належного державного фінансування вона не відповідала потребам сільських мешканців у забезпеченні продовольчими та промисловими товарами й побутовим обслуговуванням, що значно ускладнювало їхнє повсякденне життя.

Цінний матеріал зосереджено у підрозділі 3.2 («Медико-санітарний стан сільського населення області наприкінці 1943 – першій половині 1953 рр.»), який присвячено аналізу шкоди завданої війною й окупацією сільській мережі медичних закладів області та процесу її відновлення в перші післяокупаційні роки та заходів, спрямованих на покращення здоров'я

сільських мешканців у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. Дисертантка аргументовано доводить, що піклування про покращення медичного обслуговування селян було одним із пріоритетних напрямів у діяльності органів радянської влади. Визначаючи основні напрями роботи з відновлення мережі медичних закладів вона схарактеризувала труднощі, що супроводжували цей процес, позитивні й негативні сторони у діяльності органів влади та охорони здоров'я по організації роботи сільських лікувальних закладів. Водночас акцентує увагу на тому, що робота по відновленню мережі сільських медичних закладів та налагодженню їхнього ефективного функціонування не підкріплювалася належним фінансовим, матеріально-технічним і кадровим забезпеченням, унаслідок чого рівень лікувально-профілактичної допомоги сільським мешканцям був недостатнім.

У підрозділі 3.3 («Соціальне забезпечення сільських мешканців Житомирщини») розглянуто комплекс питань щодо соціальної політики радянської влади стосовно сільського соціуму та її впливу на матеріальне становище селян. Головна увага зосереджена на аналізі системи соціального забезпечення інвалідів війни, сімей фронтовиків та репатрійованих осіб, заходів щодо соціальної та медичної реабілітації інвалідів та вирішення проблеми повоєнного дитячого сирітства, безпритульності та бездоглядності, показі позитивних наслідків та невирішених проблем, визначені та характеристики їх причин. При цьому зазначено, що головні серед них – залишковий принцип фінансування з боку держави та злочинно-байдуже ставлення місцевого керівництва до потреб цих категорій жителів села.

Важливими для об'єктивного відтворення історії Житомирщини є матеріали четвертого розділу дисертації («Культурно-освітня робота на селі») в якому розкрито особливості відновлення та специфіку функціонування мережі сільських культурно-просвітницьких і освітніх закладів у повоєнний період. Зокрема, у підрозділі 4.1 («Організація дозвілля та відпочинку сільських мешканців області») охарактеризовано стан з фінансовим, матеріально-технічним та кадровим забезпеченням сільських

культурно-просвітницьких закладів, напрями та зміст роботи клубів та бібліотек, роль кіно, друкованих засобів, радіо в системі ідеологічної та культурно-просвітницької роботи серед сільського населення області, проаналізовано причини низького рівня задоволення його культурних потреб.

Змістовним є підрозділ 4.2 («Відновлення та функціонування сільської освітньої мережі Житомирщини») в якому досліджуються стан та розвиток шкільної освіти в селах регіону в означений період. Характеризуючи процес і результати відбудови мережі закладів освіти авторка показує, що в умовах «залишкового» принципу державного фінансування та недостатнього матеріально-технічного забезпечення найдієвішим способом відновлення роботи шкіл був метод народної будови, завдяки чому вже до початку 1945–1946 н. р. вдалося відремонтувати значну частину сільських шкіл та організувати в них навчальний процес, а в наступні роки завершити відродження мережі сільської шкільної освіти. Водночас авторка аналізує проблеми, які негативно позначалися на розвитку та якості освіти в селах області: слабка матеріально-технічна база шкіл, незабезпеченість підручниками та приладдям, перебої з забезпеченням паливом, відсутність достатньої кількості кваліфікованих педагогічних кадрів, неохоплення навчанням дітей через неспроможність батьків оплатити навчання та відсутність одягу й взуття, а також дітей з фізичними й розумовими вадами та проживаючих на далекій відстані від шкіл та ін.

Висновки, зроблені авторкою за результатами проведеного дослідження, обумовлені змістом дисертації й достатньо аргументовані. Матеріал вдало доповнюють підібрані додатки, які мають чітку прив'язку як до регіону, так і до порушеної автором проблеми.

Основні положення дисертаційного дослідження достатньо апробовані шляхом їх оприлюднення в наукових публікаціях, доповідях і повідомленнях на міжнародних, всеукраїнських і региональних наукових конференціях. Зміст автореферату ідентичний основним положенням дисертації.

Загалом можна констатувати, що дисертаційна робота виконана на належному науково-теоретичному рівні, є цілісним і завершеним історичним дослідженням. Викладені автором змістові новели та положення переконливо аргументовані, підтвердженні документальним фактичним матеріалом, а зроблені узагальнення та висновки науково обґрунтовані. Зазначене дає підстави стверджувати, що дослідження Н. Л. Коваленко є плідним внеском в історіографію українського села періоду кінця 1943 – першої половини 1953 рр., а його результати можуть знайти практичне застосування в роботі державних та господарських структур у процесі реформування та модернізації аграрної сфери економіки сучасної України, в науковій та освітній сферах, в музейній та краєзнавчій роботі.

Наголошуєчи на позитивних рисах праці, водночас висловимо деякі зауваження та побажання до тексту рукопису дисертації.

1. У вступній частині при визначенні завдань роботи зайвою, на наш погляд є позиція, щодо завдань з'ясування стану наукового вивчення теми, джерельної бази дослідження та його теоретико-методологічних зasad. Означені завдання є обов'язковими для будь-якої дисертації, а тому не можуть виступати окремими завданнями для якогось конкретного дослідника.

2. В окремих частинах роботи має місце перевантаження тексту фактичним матеріалом і положеннями, які характеризують аналізовані аспекти проблеми в негативному плані і не прослідковується динаміка позитивних змін та досягнення у соціально-економічному та культурному розвитку села Житомирської області у рамках означеного періоду.

3. У дисертації поза увагою дослідниці залишилися питання відбудови та функціонування на території області впродовж досліджуваного періоду мережі радгоспів, соціального становища їх робітників. У підрозділі 2.2 «Села Житомирщини в період голоду 1946–1947 рр.» дослідниця сконцентрувала увагу лише на визначені причин,

особливостей прояву та наслідків голоду 1946–1947 рр. у сільській місцевості регіону й не дослідила процес та результати функціонування в означений період сільськогосподарської галузі області. Унаслідок таких упущенів порушено повноту й логічну послідовність задекларованої характеристики стану і розвитку аграрної сфери області в хронологічних межах дослідження.

4. У дослідженні варто було б більше уваги приділити питанням повсякденного життя сільських мешканців, зокрема таким аспектам, як роль присадибної земельної ділянки та особистого господарства у забезпечені життєвих потреб селянських сімей, низький матеріальний достаток і бідність селянських родин, трудовий внесок селян похилого віку, дітей і підлітків у справу домашнього господарювання, вирішення проблем з доглядом за малолітніми дітьми, приготуванням їжі та хлібопеченим, облаштуванням та опаленням осель, забезпеченістю селянських господарств робочим інвентарем та тяглом, побутовим, поштовим та телефонним обслуговуванням та ін. Й визначити вплив зазначених чинників на повсякденне життя різних верств сільського соціуму. Варто було б охарактеризувати релігійний аспект у житті сільського населення у даний час.

5. У підрозділі 1.3 «Методологічні засади дослідження та понятійний апарат» авторка зазначає, що одним із важливих методів, який зумовив структурну побудову дослідження, є проблемно-хронологічний. Однак у дисертації є місця, де історичні події в межах окремого проблемного сюжету викладені не у хронологічній послідовності. Місцями використовується однотипний фактографічний матеріал, зустрічаються повторення, стилістичні, орфографічні та технічні оргіхи.

Однак висловленні зауваження і побажання не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження. На думку опонента за свою новизною і вагомістю для історичної науки дисертація Наталії Леонідівни

Коваленко «Соціально-економічний розвиток українського села наприкінці 1943 – першої половини 1953 рр. (на матеріалах Житомирської області)» цілком відповідає нормативним вимогам до такого роду робіт. Це ґрунтовна, оригінальна і самостійна праця, в котрій вирішено складну дослідницьку проблему й отримано нові науково-обґрунтовані результати, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин

Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Перехрест О. Г.

Підпис офіційного опонента

доктора історичних наук, професора,
професора кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин

Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Перехреста Олександра Григоровича засвідчує

Проректор з наукової, інноваційної
та міжнародної діяльності
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Корновенко С. В.

11 грудня 2017 р.